

О. В. КОСАХІВСЬКА. КОГНІТИВНО-МЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН: ПОЛІТИЧНІ ЗНАННЯ ТА ІНТЕРЕС ДО ПОЛІТИКИ

Аналізуються когнітивно-ментальні особливості електоральної поведінки українських громадян, зокрема рівень політичних знань та умінь, прояви інтересу до політики, які в умовах суспільно-політичних трансформацій, вирішально впливають на політичну, зокрема виборчу, активність, визначають рівень залучення до політики. Низький рівень політичних знань та інтересу формує негативні диспозиції, зокрема політичне відчуження, конформізм, абсентеїзм, політичний ескапізм.

Ключові слова: електоральна поведінка, політичні знання, інтерес до політики, когнітивна сфера, політичне відчуження, конформізм.

Анализируются когнитивно-ментальные особенности электорального поведения украинских граждан, в частности уровень политических знаний и умений, проявления интереса к политике, которые в условиях общественно-политических трансформаций, существенно влияют на политическую, в частности избирательную, активность, определяют уровень привлечения к политике. Низкий уровень политических знаний и интереса формируют негативные диспозиции, среди которых политическое отчуждение, конформизм, абсентеизм, политический эскапизм.

Ключевые слова: электоральное поведение, политические знания, интерес к политике, когнитивная сфера, политическое отчуждение, конформизм.

The article analyzes the cognitive mental peculiarities of the electoral behavior of Ukrainian citizens, in particular the level of political knowledge and skills, show interest in politics, which in terms of socio-political transformations, significantly influence the political, particularly electoral, activity, determine the level of involvement in politics. Low level of political knowledge and interest in forming negative dispositions, such as political alienation, conformism, absenteeism, political escapism.

Key words: electoral behavior, political knowledge, interest in politics, cognitive sphere, political alienation, conformism.

Факт безпосередньої участі громадян у політичній діяльності, до якої відносяться вибори, – найбільш суттєвий, без сумніву, елемент соціально-політичної практики, на реалізацію якого впливає низка чинників. Так, ґрунтовне дослідження електоральної поведінки передбачає насамперед врахування соціально-психологічних особливостей громадян, не останнє місце серед яких поряд з вітальними потребами, тісно пов'язаними з суб'єктивним індивідуальним досвідом, займають політичні знання, відповідні уміння та навички, інтерес до політики, які, з одного боку, виступають вихідним моментом засвоєння політичної культури відповідного суспільства, формування політичної свідомості, а з іншого – дають змогу орієнтуватися у складному переплетінні суспільно-політичних подій, які змінюються з калейдоскопічною швидкістю.

Політика, з одного боку, – це система поглядів, діяльності, яка включає методи і способи реалізації певних програм і цілей, а з іншого – сфера суспільних відносин, у якій конкурують різні політичні актори та течії. Тому варто погодитися зі словами французького соціолога Р. Арона, що політика як галузь функціонування соціуму передбачає бодай мінімальне усвідомлення цієї галузі. Громадянин в будь-

Таблиця 1

Чи вистачає Вам сучасних політичних знань?

	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Не вистачає	31.9	35.6	33.6	29.3	28.7	31.0	34.6	31.2	27.5	27.5
Важко сказати, вистачає чи ні	25.9	23.2	26.7	22.9	24.5	25.1	22.1	23.7	25.2	23.4
Вистачає	11.0	12.1	9.4	12.0	15.4	14.6	15.4	20.6	21.3	24.4
Не цікавить	29.9	29.1	29.0	34.9	31.0	28.6	27.6	24.3	25.6	24.4
Не відповіли	1.3	0.0	1.2	0.8	0.3	0.7	0.3	0.2	0.4	0.3

якому суспільстві повинні хоча б приблизно уявляти, хто видає накази, як обиралися ці діячі, як здійснюється влада¹.

Саме обсяг засвоєних знань багато в чому визначає суспільно-політичну спрямованість людини, що включає політичне залучення, рівень політичної соціалізації та політичної самореалізації, що, у свою чергу, дає змогу розробити шкалу політичності, в якій для виміру можна застосувати такі показники, як: розуміння та рівень знань щодо освоєння політики, інтерес до політики, який передбачає участь у виробленні нових ідей щодо управління суспільством та участь у їхній безпосередній реалізації.

У даному аспекті дослідницький інтерес представляє суб'єктивне ставлення громадян до рівня власних політичних знань, оскільки з'ясувати елементарну політичну грамотність, наприклад, українського населення майже неможливо, оскільки до кінця не зрозуміло, які питання потрібно виносити на розгляд.

Соціологічний моніторинг, представлений у *Таблиці 1*, свідчить про те, що більшості населення – близько 80% (сумарний показник «не вистачає» – 27, 5%, «важко сказати» – 23, 4%, «не цікавить» – 24, 7%) політичних знань таки не вистачає².

Деяко сумнівною видається і відповідь «вистачає», яка, нашу думку, думку радше може бути об'єктивним показником лише інтересу до політики. До речі, такі показники суперечать усталеному стереотипу, що «на політиці, як і на футболі, розуміються всі».

Звичайно, набір політичних знань, умінь і навичок людини залежить від її суб'єктивного стану й виконуваних у політиці ролей. Так, політичний лідер і рядовий виборець не можуть керуватися однаковими зразками політичної поведінки. Р. Даль наголошує, що у більшості людей політичні погляди досить примітивні, а «складні системи політичних переконань притаманні лише невеликій меншості»³. Дослідник продовжує: «... демократія (...) не може ґрунтуватися на твердженні, що прості люди зазвичай компетентні (qualified) управляти собою»⁴. Американський вчений навіть пов'язує необхідність існування політичних партій із проблемою недостатньої компетенції пересічного громадянина для вирішення загальнодержавних проблем. Тим більше, що, наприклад, специфікою сучасної політико-ідеологічної ситуації в Україні стає розширення монолітних політичних ідеалів і виникнення між ними нових комбінацій, які, як свідчать дослідження, не завжди зрозумілі пересічним громадянам (*Таблиця 2*)⁵.

Сумарний показник останніх позицій «Інше», «Ніяка взагалі», «Не визначився», «Не розуміюся на цих течіях», «Не відповіли», з одного боку, свідчить про еволюцію ідеологічних поглядів громадян у бік розуміння і усвідомлення сучас-

У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь-ласка, одну з них, яка найближча Вам

	1992	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Комуністична	2.9	10.3	8.7	9.7	21.9	18.6	15.5	15.1	14.4	7.4	8.3	8.0
Соціалістична	5.2	10.7	9.1	7.7	5.6	7.9	5.4	9.7	11.1	12.9	16.0	11.5
Соціал-демократична	8.0	5.0	5.0	4.7	7.1	7.7	7.8	17.2	10.2	13.9	15.1	12.7
Зелені								5.2	3.3	2.7	2.1	2.9
Ліберальна	3.9	1.9	0.8	2.7	1.3	1.3	1.0	0.8	1.2	1.2	2.2	1.9
Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.9	2.4	2.2	2.7	2.9	2.5	2.5	3.1	2.3	3.3
Національно-демократична	8.4	6.4	5.2	6.1	6.2	5.0	7.5	6.8	8.4	10.2	9.3	10.7
Націоналістична		2.0	1.5	1.3	2.9	1.3	2.3	2.0	2.1	2.0	2.8	2.4
Інше	3.9	2.9	2.7	1.5	3.8	2.0	1.6	1.3	0.7	1.7	1.8	1.2
Ніяка взагалі	25.6	12.3	14.0	13.1	11.7	11.5	13.2	7.6	11.8	9.9	9.6	13.8
Не визначився	33.4	17.9	18.6	18.8	16.6	18.0	17.8	15.2	16.3	15.6	14.1	13.8
Не розуміюся на цих течіях		27.6	31.4	32.1	20.7	23.8	24.9	16.3	17.9	19.3	16.4	17.5
Не відповіли	0.6	0.9	0.2	0.0	0.2	0.3	0.1	0.3	0.2	0.0	0.1	0.2

них течій (46, 6% у 2008 р. проти 61% у 1994 р.), а з іншого – не гарантує позитивних змін у соціально-політичній моделі українського суспільства, враховуючи тектонічне зрушення у системі мікрополітики влади. Така ситуація є вельми загрозливою, насамперед з огляду на потребу формування життєвих ідеалів української молоді, в якій невизначеність ідеологій може сформувати конформістські настрої.

Когнітивна установка на психологічну конформність лежить в основі процесу деперсоналізації особистості. У сучасному суспільстві цей феномен набуває різних форм, але його вирізняє прагнення індивіда (до кінця не усвідомлюване) приєднатися до більшості, діяти так, як діє вона. В основі конформізму лежать два начала – інстинктивне і соціальне, тому роль конформістських установок у політичній поведінці, зокрема електоральній, досить висока. Якщо людина не активізує свідомість, не прагне до аналізу політичної ситуації, то конформізм неминуче проявить себе як мотив, який визначить ухвалення рішення. Так, виборець вільний у своєму праві голосувати за будь-якого кандидата, але якщо в нього не сформувалася ідеолого-партійна ідентичність, він не бажає витратити сили на пошук додаткової інформації, а внутрішню когнітивну енергію на обробку й обмірковування заяв і обіцянок учасників передвиборної кампанії, то він радше проголосує за кандидата, якого підтримує більшість, що загалом засвідчують і останні виборчі марафони в Україні з «напередзаданою поведінкою та напередвизначеними результатами», ретельно зрежесованими ангажованими соціологами та політичними технологами, які досить добре володіють знаннями про особливості когнітивних настанов електорату.

При цьому конформізм не призводить до зміни установок, які визначають

відношення індивіда до того або іншого політичного актора. У виборця, який віддав голос за кандидата більшості, не формуються нові ідеологічні або партійні переваги. Через рік він навіть не пам'ятатиме, за кого проголосував, а на наступних виборах знову приєднається до більшості. Тому, як правило, політичний конформізм існує у вигляді прагнення виборців голосувати за «партію влади», яка зазвичай асоціюється з більшістю.

Щоправда, з іншого боку, плюралізм ідеологій та багатопартійність передбачають, що громадянин, якому не вистачає почуття впевненості, щоб сформулювати думку щодо широкого спектра різних курсів, може довірити кандидатові на політичний пост або партії підтримувати ту лінію в політиці, яка, на його думку, відповідає його інтересам. Проте на пострадянському просторі відсутність політичних знань змушує враховувати і ще одну когнітивно-еволютивну особливість, сформовану патерналістськими і авторитарними традиціями керування – клієнталістські настрої, які в умовах несформованої української демократії виборцям ближче й зрозуміліше, ніж власне демократія. Виборці зазвичай усвідомлюють, що в них немає стільки знань і прав, скільки їх мають кандидати на виборах й посадові особи. Кандидат, з одного боку, обов'язково повинен показати відповідні знання – і не лише політичні, а й інші, що виступає своєрідною гарантією усвідомлення ним проблем реальних умов життя власних виборців, а з іншого – мати владні і матеріальні засоби для можливості впливати на процеси у суспільстві, а основне – брати на себе відповідальність за майбутнє виборців. Тому показником реального відношення до необхідності існування влади у суспільстві (навіть усупереч всім дослідженням, які передбачають конкретну відповідь на питання щодо необхідності влади) можна вважати, на нашу думку, реакцію на питання «Чи несе те Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?», на яке лише 2,3% відповіли позитивно⁶. На питання «...щодо стану справ у Вашому місті чи селі» – лише 3,5% опитаних...

Саме кандидатам виборці довіряють свій захист і готові стати під їх заступництво, але за умови, що ці кандидати продемонструють готовність вирішувати їхні життєві негаразди. Тому кандидат зобов'язаний вміти захищати їхні інтереси, а для цього він повинен мати доступ до відповідних ресурсів – владних, матеріальних, інформаційних тощо. Так голосування на виборах стає менш ідеологізованим і більш прагматичним: обирається особистість, а не політична позиція. Тому підтримка й довіра існуючої влади виборцями тільки при поверховому загальному розгляді представляються абсурдними.

Загальновідомо, що участь у політиці реалізується не тільки в інструментальній формі, а й у вербально-емоційній. Основними характеристиками емоційного рівня участі є рівень загального інтересу громадян до політичних процесів та характер поінформованості. Інтерес до політики, крім того, на нашу думку, тісно пов'язаний з конативним аспектом – потенційною готовністю реалізувати певну поведінку, зокрема в політичній сфері.

Про зростання цієї тенденції свідчить зростання активності й поінформованості людей щодо політики, прихід у політику нових верств населення, які раніше були виключені або не представлені в ній. Наприклад, в Україні спостерігається тенденція до збільшення у владних органах представників молодого покоління. Так, у законодавчому органі останнього скликання найнижчий поріг віку депутатів ледве сягає 23 років. У списку претендентів на пост глави держави одному

Якою мірою Вас цікавить політика?

Зовсім не цікавить	4,3 %
Певною мірою цікавить	66,1 %
Дуже цікавить	9,5 %

з найперспективніших молодих претендентів (А. Яценюк) нещодавно виповнилося 35 років, що відповідає мінімальному вимогам вікового кваліфікаційного цензу.

На іншому полюсі інтересу до політики знаходиться політичне відчуження, яке проявляється у різного роду політичній пасивності, небажанні брати участь у політиці. Від індивідуальних позицій така тенденція може розвинутися аж до масштабів масових настроїв.

Крім внутрішніх, суто психологічних проявів, політична пасивність виражається у відмові від виконання будь-якого громадянського обов'язку, зокрема від участі у виборах. Саме категорія громадян, які нікого не обирають, на думку російського дослідника М. Грачова, виступає важливим індикатором суб'єктної активності у системі політичної комунікації, як і носії інших символічних актів несприйняття процедур реалізації виборчого права⁷.

Сучасні дослідження свідчать про поглиблення тенденції відходу від політичного життя, розчарування у політиці та політичних силах. Такі прояви українські дослідники розглядають і як прояви деполітизації, і як політичний ескапізм, тобто відмежування саме від політики. Для повної деполітизації бракує абсентеїзму – масової добровільної відмови населення від участі у виборах. Так, кількість респондентів, яких цікавить політика, у 2008 р. зменшилася до 17,4 % порівняно з 18,8% у 2006 р., а кількість тих, хто зовсім не цікавиться політикою, сягає 15,4%. Утім, показник зацікавлених є одним з найвищих у Європі⁸.

У 2009 р. розподіл відповідей виглядав дещо інакше (Таблиця 3).

«Хронічна» політична пасивність є не просто ознакою нерозвиненої політичної культури окремих верст суспільства або суспільства в цілому, а й свідчить про зростання негативного відношення до дій влади або її окремих представників. Політичну пасивність можна вважати початковою формою протесту проти політики влади, для якої характерна, зокрема, корумпованість і надмірна бюрократизація. Так, М. Вебер писав, що наслідком бюрократизації є знеособлення людини, втрата індивідуальної ініціативи й свободи дій, перетворення людини в примітивного виконавця волі держави.

Тому вважається, що політичне відчуження – це насамперед політико-психологічний наслідок надмірної бюрократизації політичного життя. Водночас останні соціологічні дослідження свідчать, що у нашій країні зростає кількість прихильників сильного лідерства, які можуть зробити для країни «більше, ніж усі закони та дискусії» – понад 60%⁹. Що загалом підтверджує тезу, що політична влада не може існувати без розвиненої організаційно-інституціональної основи, оскільки це суперечило б розумінню влади як такої. Інша справа, коли вона, маскуючись демократичними процедурами формування владних структур, виступає на перше місце. Як результат – об'єкти влади не мають змоги стати суб'єктами владних відносин і впливати на характер прийняття рішень, а тому сприймають владу як повністю відчужений від себе феномен. Людина починає втрачати свої

Таблиця 4

Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	43.8	40.8	34.6	29.4	31.1	36.1	34.0	34.2	35.2	35.1	37.0
Важко сказати	31.0	32.9	33.3	32.0	34.5	33.4	24.2	22.6	19.3	22.6	21.9
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22.7	26.2	32.1	38.5	34.0	30.6	41.5	42.1	45.4	42.3	40.8
Не відповіли	2.4	0.1	0.0	0.1	0.3	0.0	0.3	1.2	0.2	0.1	0.2

політичні характеристики, втрачає критичне відношення до політичного устрою, перетворюється в «одновимірну людину» (Г. Маркузе). Панує імператив особистісної невключеності, незадіяності в акціях, якими керує держава. Як правило, особистість не схильна брати на себе відповідальність за таку діяльність. Тому в цьому разі реалізується лише операціонально-інструментальний, але не смисловий аспект діяльності. Українські громадяни дедалі частіше беруть участь у політичному житті лише на формальному рівні – у виборчих кампаніях та супутніх їм заходах, які, на думку соціолога А. Зоткіна, останнім часом стали ще однією статтею «сезонних» доходів населення¹⁰.

Водночас відчуження від політики загрожує не лише тим, що громадяни стають апатичними і відмовляються від політичної активності, а й свідчить про накопичення невдоволення та негативної політичної енергії – вибухонебезпечної й руйнівної. Остання може реалізуватися в різних формах політичного протесту: мітингах, страйках, петиціях, пікетах, політичному тероризмі.

Останнім часом глобальні зрушення в планетарній свідомості в бік мирного, а не насильницького розв'язання будь-яких проблем істотно змінюють методи і способи досягнення політичних цілей. Дедалі виразніше відкидається можливість здобуття влади шляхом збройного перевороту, екстремізм. Людство визнає цивілізовані методи парламентської боротьби, інтуїтивно обираючи засоби збереження суспільної рівноваги.

Так, дані соціологічного моніторингу свідчать, що більшість населення України підтримує ідеї мирного вирішення конфліктів задряди миру та спокою, хоча суттєво (з 22,7% у 1994 р. до 40,8% у 2008 р.) збільшилася кількість тих, хто вважає необхідним активно протестувати (Таблиця 4).

Отже, поглиблення економічної і політичної кризи призводить до появи значної кількості людей, які живуть за межею бідності, в яких зазнала краху ціннісно-світоглядна система, що при низькому рівні політичної культури і залученні в політику, може призвести, з одного боку, до зростання політичного відчуження, апатії, збільшення традиційної «більшості, яка мовчить», а з іншого – до посилення екстремізму серед соціально-активного населення, оскільки політико-правові

інститути і норми запізнюються у своєму розвитку та не відповідають об'єктивним потребам нормального функціонування нової системи суспільних відносин.

1988 р. українськими дослідниками була розроблена методика вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП). Основою обчислення ІДПП є результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться з питомою вагою громадян, готових взяти участь у тій чи іншій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує «критичну точку» 4, 4 бала, поєднане з масовими акціями протесту.

Дослідження протестних настроїв українського населення, проведене в межах соціологічного моніторингу 1994-2008 рр., показало позитивну динаміку протестного потенціалу, що свідчить про досить негативні тенденції в суспільстві. Найбільш високий показник протестного потенціалу припадає на 2004 р., хоча й дивно, що за рік до того він був найменшим. Можливо, такий стан речей пов'язаний з певною підготовкою і діями опозиційних сил у період президентської виборчої кампанії. Актуально, що серед заходів та засобів обстоювання своїх прав участь у передвиборчих кампаніях займає лише 25,7%¹¹.

Зрозуміло, що всі проаналізовані когнітивно-ментальні особливості електоральної поведінки українців здебільшого зумовлені тим, що у нашій країні довгий час політичні механізми не відігравали суттєвої ролі в житті суспільства. Громадяни не виявляли інтересу до політики, оскільки повинні були вирішувати нащадні життєві проблеми. У свою чергу, еліта не прагнула залучати населення до політичної діяльності.

Інтерес до політики проявляється і через інтерес до засобів масової інформації та висвітлених ними подій. На жаль, ступінь довіри до цієї інституції і представленої нею інформації досить негативний і майже не змінився впродовж останнього часу. Поява значної кількості приватних видань та каналів, які конкурують між собою за право збереження високої довіри, свідчить не тільки про високий інтерес до політичних новин, активність, пошук громадянської позиції, що є суттєвим чинником політизації соціуму, а й формує надію на покращення у недалекому майбутньому відносин «громадянське суспільство-ЗМІ».

Водночас і держава до пріоритетних цілей своєї діяльності повинна відносити виховання громадян на ідеї національно-державної ідентичності та єдності, що передбачає формування активної громадсько-політичної позиції. Можливо, на загальносуспільному рівні в Україні нині актуалізується потреба в управлінні на наукових, а не суб'єктивістських основах, адже для нормального розвитку й функціонування суспільства необхідні об'єктивні знання про соціальну реальність, які не здатна забезпечити жодна ідеологія. Усі сфери суспільства повинні відійти від підпорядкування окремим ідеям чи настановам до вираження, задоволення і розвитку загальнолюдських потреб та інтересів. Основним чинником повинна виступити одна з вищих потреб особистості – в самоактуалізації, і саме в політичній діяльності. Створюють матеріальну базу політизації суспільного життя, перетворюють політику на самостійну сферу масової діяльності демократичні механізми – зростання вільної конкуренції і втягування «людської маси» в політичний процес, яка є його суб'єктом. Цьому сприяють, на думку Д. Ольшанського, опозиційні сили й самі політики¹².

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм . – М., 1993. – С. 113.
2. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.
3. Даль Р.А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х.: Каравелла, 2002. – С. 89.
4. Даль Р. Демократія і її критики: Пер. с англ. / Под ред. М.В.Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 144.
5. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – С. 499.
6. Українське суспільство 1992-2009: динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 521.
7. Грачев М.Н. Политическая коммуникация // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 29.
8. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / За ред.: В. Ворони, М. Шульги. – С. 441.
9. Там само. – С. 446.
10. Зоткін А. Деполітизація чи політичний ескапізм // Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 446.
11. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – С. 510.
12. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания // Политические исследования. – 1991. – № 3. – С. 53-66.